

Şakir ALBALIYEV,
filologiya üzrə fəlvəsə doktoru

Filologiya elmləri doktoru, professor Cəlal Əbil oğlu Qasimovun ölçüsünə görə adı kitab formatından böyük olan - iri formatlı və geniş həcmli (735 səhifəlik) ağır və sambalı "Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər" ("Gənclik", 2019) kitabını (redaktoru akademik Muxtar İmanov, rəyçiləri akademik Nizami Cəfərov və AMEA-nın müxbir üzvü Kamran Əliyev) 20 martda - Novruz bayramı günündən aramsız, fasilə vermədən oxumağa başladım və azərbaycanlıların soyqırımının günündə - 31 martda oxuyub başa çıxdım. Bəşəriyyəti amansız cənginə alan koronavirus pandemiyası ilə bağlı ölkəmizdə elan olunmuş karantin rejiminin "Evdə qal!" kompaniyasına riayət edərək heç bir iş-güc görmədən 12 gün ərzində yalnız bu kitabın müəllimi ilə məşğul oldum. Təkcə ona görə yox ki, kitabın həcmi geniş olduğundan belə uzun vaxtda müəllimi başa çatdırdım. Həm də ona görə ki, kitabın fiziki ağır çəkisindən də ağır gələn mənəvi ağır çəkisi - ağır çəkisi, ağır yükü var idi və bu ağırlıqla ağırlığı - ağır çəkini və ağır yükünü özündə daşıyan bu kitabdakıları bir oxu prosesi olaraq ruhuma, düşüncəmə, qəlbimə çətinliklə "həzm etdirirdim". Bir tərəfdə çölümdə baş verənlər - yəni bu ilki Novruzumuzu da şadyanılıqla keçirməyə macal verməyən koronavirus bəlasının dünya miqyasında törətdiyi qırğınlar və faciələr, digər tərəfdə isə mənəvi dünyamda - içimdə qövr eləyən 1930-cu illərin ağır repressiyalarını əyaniliyi ilə canlandıran bu kitabdan aldığı ruhi-psixoloji gərginliklər... Bəli, çölümdə təbiətdən, ilahidən gələn ağır bəla, içimdə bəndələrdən - mənfur "troyka"dan, qriqoryanlardan və markaryanlardan və digər yanlardan xalqımıza qənim kəsilmiş bəla! Hazırkı durumda koronavirusun törətdiyi faciələrlə təxminən bir əsr öncəki 1937-ci illərin repressiya, ölüm-itim faciələri daxili dünyamda bir araya gəlmişdi. Bax beləcə, varımdan yox ola-ola, içimi didə-didə bu monoqrafiyanı gərgin psixoloji drama düşmüş kimi ağır içində ağır-ağır oxuyub başa vurdu. Ona görə də fikirlərimi, düşüncələrimi - kitabdan təsirlənmələrimi də bu labirintdən baş çıxarıb müəyyən bir ipə-sapa düzə bilməyimdə də hələ şübhəliyəm. Əgər pərkəndə şəkildə fikirlərimi çatdırsam, bunu əhvalımın dağınıq, halımın pəjmürdə olmasında görün.

Əvvəla onu deyim ki, akademik Nizami Cəfərov kitabı akademik şəkildə ön söz yazıb və çox ətraflı, dolğun şərh verib. İstərdim ki, sözə hörmətli müəlliminin fikirlərinə üz tutmaqla başlayam: "Cəlal Qasimov özünün növbəti kitabını - "Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər"i hörmətli oxuculara təqdim edərək bu qədər zəngin faktları ortaya çıxarmaq üçün nə qədər böyük tədqiqatçı zəhməti çəkib, nə qədər toz

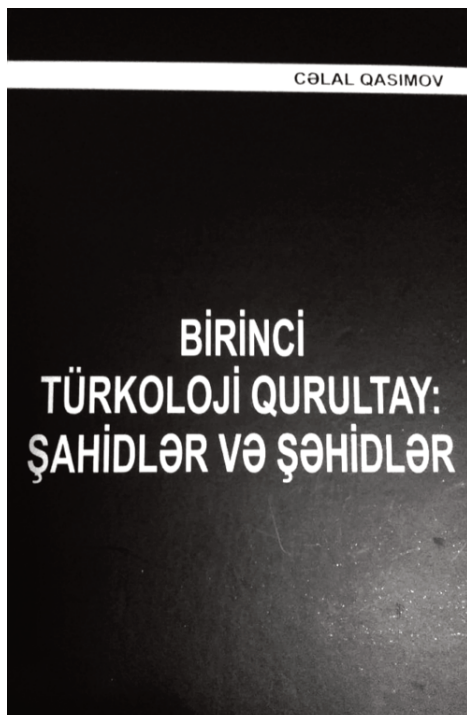
basmış sənədləri vərəqləyib, nə qədər mübhəmləri aşkar edib öz yerində, ancaq mənsub olduğu xalqın taleyində hansı haqsızlıqlar olduğuna, onun intellektuallarına münasibətdə hansı kobud, vəhşi hərəkətlər edildiyinə, bağlı qapılar arxasında hansı qansız qərarlar çıxarıldığına da dözüb. Və Cəlal müəllimi yaxından tanıyan, onun tədqiqatçı obyektivliyi (və vicdanı!) ilə yanaşı milli təəssübkeşliyinə (və qeyrətinə!) də yaxşı bələd olanlardan biri kimi heç bir tərəddüslü dəyə bilərəm ki, nə şahidləri "dinləmək", nə də şəhidlərin halına acımaq ona asan gəlməyib. Doğrudur, müəllif "Ön söz oxucu ilə mütəqabil dialoq"da yazır ki, "biz bu kitabda çalışdıq ki, türkoloqların imperiyasının anti-türk siyasəti qarşısında göstərdikləri fədakarlıqları onların vəkil kimi deyil, obyektiv tədqiqatçısı kimi oxucu kütlələrinin diqqətinə çatdıraq. Hesab edirik ki, hər hansı bir şəxsiyyəti tədqiq edərək onun tədqiqatçısı deyil, vəkil olan obyektivliyini itirir. Biz də bu obyektivliyi qorumaq üçün türkoloq alimlərimizi gücü və gücsüzlüyü ilə birgə tədqiq və təqdim etməyə çalışdıq", ancaq kitabı vərəqlədikcə elə ilk səhifələrdən götürür ki, Cəlal Qasimovun alim-tədqiqatçı obyektivliyi, nə qədər gecikmiş olsa da, hər halda tarixi bir vəkillik, hətta elə bir retrospektiv ittiham (və intiqam)dır ki, bunsuz nə repressiyaya məruz qalmış türkoloqların ruhu şad ola, nə də (və ən başlıcası!) türkoloji təfəkkür inkişaf edə bilər."(səh.9)

Nizami müəllimin bu məqamlara toxunması çox zərif nöqtələri diqqət önünə gətirir. Filoloq alim Cəlal Qasimovun arxivlərə girməsi, tozlu-zəhərli kağızları, istintaq materiallarını araşdırması onun alim kimi də, vətəndaş kimi də fədailiyindən xəbər verir. Bu fədailik bir tərəfdən onun bu ağır və üzücü fiziki əməyə səbrlə qatlaşmasında, digər tərəfdən isə Nizami müəllimin də qeyd etdiyi kimi, mənəvi iradə nümayiş etdirməklə xalqımızın say seçmə övladlarına verilən haqsız işgəncə və təhdidlərə, onlara qarşı cinayətkar mövqə tutub ədalətsiz ölüm və sürgün qərarları çıxarmasına qatlaş-

monoqrafiya əslində açıq kitabdır - bağlı, qapalı və qaranlıq bir məkandan çıxarılmış hər kəsin üzünə açıq olan kitab.

Akademik N.Cəfərov Cəlal müəllimin bu tədqiqatçı obyektivliyini həm də "tarixi bir vəkillik" olaraq dəyərləndirir və bir qədər sonra isə tədqiqatdakı özünəməxsusluqları belə səciyyələndirir:

"Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər" in bir əsər olaraq fundamentallığını təmin edən iki əlamətindən birincisi olduqca zəngin arxiv materiallarını sistemli şəkildə (və böyük bir qismini ilk dəfə) tədqiqata cəlb etməsidersə, ikincisi elmi-nəzəri ümumiləşdirmələrinin professional səviyyəsidir. Xüsusi qeyd etmək lazım gəlir ki, həmin mövzudakı (ümumən repressiya probleminə aid) əsərlərdə, bir qayda olaraq, məhz sonuncu məziyyət çatışdır; baş vermiş hadisələrin qeyri-insani, hər cür məntiqdən uzaq, xaoslu xarakteri istər-istəməz ən təmkinli araşdırıcımla belə özündən çıxarıb o qədər emosiyaya çəkir ki, həmin hadisələrə soyuq ağılla qiymət vermək cəhdləri arxa planda qalmış olur. Biz is-

TÜRKOLOJİ QURULTAYIN YADDAŞ ENSİKLOPEDIYASI

masında özünü göstərir. Özü də bu zaman ön sözdə özünün də qeyd etdiyi (və Nizami müəllimin də həmin sitatı söz sərrafı kimi tutub izah etdiyi) kimi, ən başlıcası bu qansız əməllərə vəkil kimi yox, tədqiqatçı kimi yanaşması onun bir ziyalı kimi hadisələrə isti ürəklə, lakin soyuq başla qiymət verməsinin göstəricisidir və bu hal kitabın qiymətliyinə (obyektivliyinə) əlavə bir naxış, məxsusi bir çalar qatır ki bəlkə də bu, Cəlal Qasimovu bu məsələdə özünəqədərki tədqiqatçılarından fərqləndirən əsas xarakterik cəhətdir. Çünki həssas bir nöqtəyə-millətin, vətənin tarixi taleyinə emosiyasını cilovlamaqla, içindəki həyəcanı müvəqqəti olaraq da olsa, dondurmaqla nüfuz edib, qiymətləndirmə aparmaq hər kəsin ağına gəlməyən, ancaq ən doğru elmi (obyektiv) yoldur ki, Cəlal müəllim məhz bu prinsiplə hərəkət etmişdir. Ona görə də bu zaman özünün vəkil kimi hərəkət etməyəcəyini planlaşdırır. Çünki vəkilin missiyası hüquqi müstəvidən düşündükdə, kiminsə tərəfini tutmaq, kiminsə mövqeyini müdafiə etmək olduğundan burada vəkil kimi çıxış edilməklə kiminsə əməllərinə fərdi emosional - intuitiv "müdaxilə" əsərdəki istintaq materiallarının təqdimindəki təbiiliyi pozardı və nəticədə oxucuların qarşısına bu səviyyədə açıq kitab çıxmadı. Bəli, bu

rar edə bilmərik ki, Cəlal Qasimov öz mühakimələrində həmişə, hər yerdə təmkinli və ya soyuqqanlıdır, ancaq etiraz etməliyəm ki, "Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər" in dəyərini ilk növbədə onun elmi mükəmməlliyi müəyyən edir." (səh. 10-11).

Nizami müəllimin göstərdiyi iki mühüm cəhətdən birincisinin üstündə dayanaraq qeyd etmək istərdim ki, təsadüfi deyildir ki, müəllif kitabın sonuncu fəslini - VI fəslə "Danışan şəkillər və sənədlər" adlı ilə tamamlayıb. Əslində Cəlal müəllim bununla incə bir nüansa işarə etmək istəmişdir: Kitabın adının ikinci tərəfini təşkil edən "şahidlər və şəhidlər" ifadəsinə. Yəni müəllif bununla demək istəyir ki, mənim "Birinci Türkoloji Qurultay" mövzusunda müraciət edərək canlı olaraq o dövrlərdə həyatda yaşayan bir şahid kimsəni sağ qalmağa qoymayıblar ki, mən onları şahid qismində danışdıra bilim. Onların demək olar, hamısını (SSRİ ərazisindən kənar da yaşayanlardan bir neçəsini çıxmaq şərtilə) günahsız yerə məhv - şəhid ediblər. Bu gün I Türkoloji Qurultayın şahidlərindən şəhidlər kimi bəhs açmağa məcburuq. O şahidlərin şəhidliyinə şahidlik verən mənə belə isə məhz VI fəsilə dəyəni olaraq fotosəkillər və sənədlərin şəkilləridir ki, bu gün şəhid və şahid

qismində bizimlə bu şəkillər və bu sənədlər "söz açıb danışirlar".

Məhz bu ağırlı amili müəllif "oxucu ilə mütəqabil dialoq" adı ilə verdiyi giriş yazısında təəssüf hissilə belə ifadə edir:

"Biz çalışdıq ki, sovetlər dönməndə üzərinə "məxfi" və ya "tam məxfi" (qri-fi) yarlığı vurularaq yasaqlanan, bu azmış kimi "vətən xaini" və "xalq düşməni" elan edilən türkoloqların millətlə görüşünü təmin edək. Oxucu ilə görüşə gələn alim və ziyalılar bir qayda olaraq Yazıçılar Birliyindən, Jurnalistlər və ya Bəstəkarlar İttifaqından gəlir. Mənəm qəhrəmanlarım isə oxucu ilə görüşə məhbəsdən, sürgündən gəlir. Həm də özləri kimi, gördükləri kimi deyil, olduqları kimi, gücü və gücsüzlükləri ilə birgə gəlirlər.

"37-nin" repressiya qurbanları arxiv rəflərindən çıxaraq elmi dövriyyəyə daxil ediləndə, şahidlərin ittiham olunmalarının səbəbləri geniş oxucu kütlələrinə obyektiv şəkildə çatdırılma, istintaq materiallarının üzərindəki "məxfi" və ya "tam məxfi" yarlıqları "qoparılanda" ədalət bərpə olur. Zamanın çarxı tərsinə fırlanır. Bu zaman müstəntiqlər müttəhimləri deyil, müttəhimlər müstəntiqləri ittiham edir. Mütəfəkkirin reabilitasiyası da bu zaman - Markaryanlar və Qriqoryanlar, Muradyanlar və Seyranyanlar, Avetikyanlar və Təhməzyanlar mühakimə olunanda baş tutur.

Akademik lüğətlərdə "bir hadisəni, əhvalatı, işi öz gözü ilə görmüş və ya gören adam"lar, eləcə də "məlum olan bir iş haqqında şəhadət vermək üçün məhkəməyə çağırılan şəxs"lər ŞAHİD adlandırılır. Mənəm hadisələri gözləri ilə gören və ya bir iş haqqında şəhadət vermək üçün məhkəməyə çağırılması şahidim və ya şahidlərim yoxdu. Onların hamısı (həqiqəti deyən də, deməyən də) dünyasını dəyişib. Mənəm hakim çevrilib yenidən məhkəmə qurmaq, kimləri isə mühakimə etmək kimi bir niyyətim də yoxdu. Və mən bu gün kimisə şahid qismində aramaq və axtarmaq fikrində də deyiləm. Həmin illərin istintaq qovluqları, şahid ifadələri, dindirmə protokolları, güllələnmə hökmləri və s. sənəd və materiallar mənəm ən etibarlı və ən obyektiv şahidlərimdi. Yalnız bu sənədlərin şahidliyi ilə onların nə dərəcədə obyektiv və subyektiv olmasından asılı olmayaraq biz həqiqəti üzə çıxara və gələcək nəsillərə çatdırı bilərəm. Hesab edirik ki, qələm sahiblərinin bundan müqəddəs vəzifəsi olmamalıdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz akademik lüğətlərdə ŞƏHİDLƏR belə şərh edilir: yüksək amal, məslək, əqidə yolunda ölən, həlak olan, canını fəda edən vətənpərvər adam və ya şəxsiyyət." (səh. 17).

Gördüyü kimi, professor Cəlal Qasimov istintaq qovluqlarını özünün "ən etibarlı və obyektiv" şahidləri adlandırır. Məhz DTX-nin arxivindən axtarış aparıb üzə çıxartdığı həmin istintaq materiallarının fotosuratını kitabın sonluğunda verməklə monoqrafiyada yazılanlara məhz bu "Danışan şəkillər və sənədlər" in şahidlik etdiyini göstərmək istəyir. Başqa sözlə, bu sonuncu fəsilə I Türkoloji Qurultayın iştirakçılarının - şahidlərinin fotosəkilləri bir daha onların Qurultayın şahidləri (nümayəndələri) olduğunu, ardınca verilən onların məhbəs həyatını əks etdirən istintaq işləri isə həmin şahidlərin öz uca amalları uğrunda şəhid olmalarını göstərir. Təsadüfi deyil ki, giriş yazısının sonunda da müəllif bir daha bildirir ki, "Əziz oxucu, mən çalışdım ki, bu kitabla sizinlə şahidlərin və şahidlərin mütəqabil dialoqunu, ünsiyyətini yaradıam. Ancaq mən bu dialoqda passiv iştirakçı və ya sadəcə təqdimatçıyam. Elə əsas məsələ də necə təqdim etməkdədi. Sizin mütəqabil dialoqunuz baş tutdu mu? Bilmirəm. Bu qərarı siz verəcəksiniz" (səh.18).

(Davamı var)